
**ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ 2009-2013 ԹԹ.
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՍՊԱՐԵԶՈՒՄ**

1960-ական թվականներից ի վեր՝ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտն իր լուսման է ներդրել Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության ասպարեզում. հրատարակվել են արխիվային և պաշտոնական փաստաթղթեր, մենագրություններ, հոդվածների ժողովածուներ և այլ աշխատություններ՝ հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, արաբերեն և այլ լեզուներով:

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումից հետո ինստիտուտի գործունեության մեջ մեծ տեղ է հատկացվել թե՛ Օսմանյան կայսրության ու Թուրքիայի քաղաքական պատմության և թե՛ Հայոց ցեղասպանության տարբեր հիմնախնդիրների ուսումնասիրությանը: Նախ անդրադառնանք ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամներ Նիկոլայ Հովհաննիսյանի, Ռուբեն Սաֆրաստյանի և ավագ գիտաշխատող Անուշ Հովհաննիսյանի աշխատություններին, որոնցում Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերը քննարկվում են ժամանակակից ցեղասպանագիտության տեսական դրույթների լույսի ներքո:

Ն. Հովհաննիսյանը Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված իր մենագրության մեջ¹ բազմակողմանիորեն վերլուծել է Հայոց ցեղասպանության իրականացման նախադրյալները, դրդապատճառները, քաղաքական և էթնիկական ազդակների նշանակությունը, հիմնավորել լիբանանցի հայտնի ցեղասպանագետ Մուսա Պրենսի առաջադրած «արմենոցիդ» եզրույթի ավելի լայն կիրառման կարևորությունը:

Օսմանյան կայսրությունում ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանության խնդիրներն արծարծող՝ Ռ. Սաֆրաստյանի մենագրությունն² առաջին լուրջ փորձն է օսմանյան տարբեր վարչակարգերի մշակած ցեղասպան ծրագրերի քննության միջոցով բացահայտելու այդ պետության կողմից հպատակեցված տարբեր ժողովուրդների դեմ ծրագրված ու իրականացված հանցագործություններին բնորոշ օրինաչափություններն ու տարբերությունները: Հեղինակի արժանիքներից է ոչ միայն ցեղասպանության՝ իբրև երևույ-

¹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ն.**, Հայոց ցեղասպանություն. հայասպանություն՝ ամենացեղասպան ցեղասպանություն, Երևան, 2009:

² Տե՛ս **Սաֆրաստյան Ռ.**, Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Երևան, 2009:

թի հայեցակարգի ձևավորման գործընթացի քննությունը, այլև իր նախորդների առաջադրած հայեցակարգերում առկա որոշ բացթողումների (մասնավորապես նրանցից ոմանց կողմից պետության դերի և դիտավորության հանգամանքի ոչ բավարար հետազոտության) հաղթահարման փորձը: Հարկ է ընդգծել, որ նա առաջադրել է «նախացեղասպանության» հայեցակարգը, մատնանշել, որ թուրք ազգայնամոլական տրամադրությունների աճը պայմանավորված էր պետական աջակցությամբ, ինչի հետևանքով դեռևս 1875-1876 թթ. բուլղարացիները կանգնած էին նախացեղասպանական իրավիճակի առջև:

Ռ. Մաֆրաստյանն իրականացրել է Օսմանյան կայսրության ցեղասպան ծրագրերի ամփոփիչ վերլուծություն՝ հիմնվելով համեմատական-կառուցվածքային մեթոդի վրա: Այն է՝ նա ցեղասպան գործողությունների համեմատական ուսումնասիրությունը գուգորդել է ցեղասպանության ծրագրերի տեքստային հետազոտության հետ, ինչը նրան թույլ է տվել գիտականորեն ապացուցելու, որ Օսմանյան կայսրությունը գոյության վերջին հիսուն տարիներին եղել է ցեղասպան ու ոճրագործ պետություն:

Նկատենք նաև, որ Ն. Հովհաննիսյանը և Ռ. Մաֆրաստյանը բազմապիսի և բազմալեզու սկզբնաղբյուրների գիտական վերլուծության հիման վրա վկայակոչում են անժխտելի փաստեր առ այն, որ Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան իշխանությունների կողմից նախօրոք ծրագրված և մշակված պետական քաղաքականության մասն է կազմել, որի նպատակն էր էթնիկական այլ տարրերից մաքրված թուրքական տարածքի ստեղծումը: Այդ քաղաքականությունը շարունակվել է նաև Հանրապետական Թուրքիայում և հայերի ճակատագրին են արժանացել այնտեղ բնակվող ազգային փոքրամասնությունները:

Մշակութային ցեղասպանության տեսական հարցերին անդրադարձել է Ա. Հովհաննիսյանը «Հայասպանությունը՝ մշակութային ցեղասպանության համատեքստում» հոդվածում: Քննարկելով «մշակութային ցեղասպանությանն» առնչվող եզրույթները՝ նա եզրահանգել է, որ ժամանակակից Թուրքիայում շարունակվում է հայոց պատմության և մշակույթի դեմ ուղղված ցեղասպան քաղաքականությունը: Ըստ նրա՝ մինչ օրս շարունակվող «սպիտակ ջարդը» իրականացվում է երեք ուղղությամբ. խտրական վերաբերմունք Թուրքիայում բնակվող հայերի նկատմամբ, հայկական մշակութային կողթողների ոչնչացում, անտեսում կամ յուրացում, ցեղասպանության ժխտման պաշտոնական քաղաքականություն¹:

Արևելագիտության ինստիտուտի աշխատակիցների ուշադրության կենտրոնում է նաև միջազգային ասպարեզում Հայոց ցեղասպանության

¹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա.**, Հայասպանությունը՝ մշակութային ցեղասպանության համատեքստում, ՎԷՄ, 2010, թիվ 2 (30), էջ 102:

հարցի քննարկումների, ինչպես նաև Թուրքիայի որդեգրած Ժխտողական քաղաքականության ուսումնասիրությունը:

2009 թ. հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն հրատարակվել է Ռ. Սաֆրաստյանի՝ «Թուրքիայի պայքարը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման դեմ ներկա փուլում. նոր միտում»¹ հոդվածը, որում հեղինակն անդրադառնում է Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման դեմ թուրքական իշխանությունների ծավալած պայքարին: Նա ներկայացնում է վերջին տարիներին ի հայտ եկած «միջազգային-իրավական» նոր միտումը, որի հիմնական նպատակն է՝ օգտագործելով միջազգային իրավունքի հնարավորությունները՝ փորձել «ապացուցել», որ Հայոց ցեղասպանությունը չի համապատասխանում Ցեղասպանության մասին 1948 թ. ՄԱԿ-ի ընդունած կոնվենցիայում ամրագրված ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի չափորոշիչներին, և այդպիսով կասեցնել դրա միջազգային ճանաչման գործընթացը: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ հայկական կողմը միջազգային ասպարեզում որոշակի աշխատանքներ է իրականացնում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման ուղղությամբ՝ հոդվածում տեղ գտած թուրքական նոր մոտեցումների առանձնահատկությունների բացահայտումը, բացի զուտ ճանաչողական հետաքրքրությունից, ունի նաև գործնական կարևոր նշանակություն:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Իրանի պատմաբանների դիրքորոշմանն է անդրադարձել ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու Գոհար Իսկանդարյանը, որը «Իրանի դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ»² հոդվածում քննության է ենթարկել Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ թե՛ իրանցի պատմաբանների և թե՛ Իրանի ներկայիս իշխանությունների մոտեցումները: Հոդվածը կիրառական մեծ նշանակություն ունի, քանզի հնարավորություն է ընձեռում պատկերացում կազմելու Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ Իրանի Իսլամական Հանրապետության դիրքորոշման վերաբերյալ և դրա հիման վրա ձեռնարկել անհրաժեշտ քայլեր ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման գործընթացն այդ երկրում ավարտին հասցնելու համար:

¹ Տե՛ս **Սաֆրաստյան Ռ.**, Թուրքիայի պայքարը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման դեմ ներկա փուլում. նոր միտում, Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները, Գիտական զեկուցումների ժողովածու (18-19 ապրիլի 2008 թ. Կիպրոս-Նիկոսիա), Երևան, 2009; *նույնի՝* Борьба Турции против международного признания и осуждения геноцида армян на данном этапе: новая тенденция, Основополагающие правовые требования западного армянства, Международная научно-практическая конференция (Кипр-Никосия, 18-19 апреля 2008 г.): Сборник научных докладов, М., 2009; *նույնի՝* Turkey's Struggle against International Recognition and Condemnation of the Armenian Genocide at the Current Stage: A New Tendency, The Main Issues of Western Armenianness's Claims International Research and Practical Conference (Cyprus-Nicosia, April 18-19, 2008), Collection of Conference Papers, Yerevan, 2009:

² Տե՛ս **Իսկանդարյան Գ.**, Իրանի դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, Հայ դատն այսօր, Թեհրան, 4 նոյեմբերի 2012:

Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի բավականին արդիական խնդիրների նվիրված «Քեմալ Աթաթուրքը և հայերի ունեզրկման գործընթացը. Թուրքական փաստաթղթերի և հրապարակումների լուսաբանմամբ» ու «Թուրքիայի հանրության վերաբերմունքը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդրին» Ա. Հովհաննիսյանի հոդվածները¹: Հիմնվելով տարաբնույթ փաստերի վրա՝ հեղինակը վերջին հոդվածում բացահայտել է Թուրքիայում տիրող ներկայիս իրավիճակը, մանրամասն վերլուծել թուրքական իշխանությունների որդեգրած՝ Հայոց ցեղասպանության ժխտողական քաղաքականությունը և հանգել այն հետևության, որ արդի փուլում ցեղասպանության փաստն ընդունելու համար անհրաժեշտ է ոչ միայն թուրքական պետության, այլև հասարակության ժողովրդավարացում:

1890-ական թթ. Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի շուրջ ուսումնասիրություններ է իրականացրել Ռ. Սաֆրաստյանը²: Նա ապացուցել է, որ Աբդուլ Համիդ II-ի գահակալության օրոք արևմտահայության ցեղասպանության ծրագրի մշակումն իրականացվել է պետական կառավարման բարձրագույն մարմնի ընդերքում, որին նախորդել են երկարատև նախապատրաստական աշխատանքներ: Ուշագրավ է նաև հեղինակի «Հայոց ցեղասպանության պետական ծրագիրը» հոդվածը³, որում նա առաջ է քաշում հետևյալ տեսակետը. Օսմանյան կայսրությունում 1915 թ. հայերի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանության պետական ծրագիրը բաղկացած է եղել երեք փաստաթղթից: Հեղինակը մեկ այլ հոդվածում անդրադառնում է Հայոց ցեղասպանության քեմալական ծրագրին⁴:

Պատմական գիտությունների թեկնածու Քրիստինե Մելքոնյանը քննության է ենթարկել Երկրորդ աշխարահամարտից հետո ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև Հայկական հարցի շուրջ ծավալված գործընթացները⁵, մասնավորապես

¹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա.**, Քեմալ Աթաթուրքը և հայերի ունեզրկման գործընթացը. Թուրքական փաստաթղթերի և հրապարակումների լուսաբանմամբ, ՎԷՄ, 2011, թիվ 1 (33); *նույնի*՝ Թուրքիայի հանրության վերաբերմունքը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդրին, ՎԷՄ, 2012, թիվ 2 (38):

² Տե՛ս **Սաֆրաստյան Ռ.**, Օսմանյան կայսրությունում 1890-ական թթ. կեսերի հայկական կոտորածների գիտական գնահատականի հարցի շուրջ, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. VII, Երևան, 2011; *նույնի*՝ Հայոց ցեղասպանության համիդյան ծրագիրը, Հայոց պատմություն, հ. III, Երևան, 2010:

³ Տե՛ս **Սաֆրաստյան Ռ.**, Հայոց ցեղասպանության պետական ծրագիրը, ՎԷՄ, 2009, թիվ 1 (26): Տե՛ս նաև **Սաֆրաստյան Ռ.**, 1915 թ. «Տեղահանութեան օրենքը». Կարետոր ճշդումներ, Ազդակ, Բացառիկ, 2010, թիվ 244 (23349):

⁴ Տե՛ս **Սաֆրաստյան Ռ.**, Հայոց ցեղասպանության քեմալականների ծրագիրը, Ազդակ, Բացառիկ, 2010, ապրիլի 24:

⁵ Տե՛ս **Մելքոնյան Ք.**, Սփյուռքահայությունը և Հայկական հարցի լուծման խնդիրը (1945-1947 թթ.), ՊԲՀ, 2010, թիվ 2, էջ 41-52; *նույնի*՝ Հայկական հարցը 1945 թվականին, ՎԷՄ, 2010, թիվ 3; *նույնի*՝ Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվային փաստաթղթերը 1945-1946 թթ. հայկական հողային պահանջատիրության խնդրի մասին, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. VII, Երևան, 2011 և այլն:

ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի որդեգրած քաղաքականությունը, ինչպես նաև այդ ուղղությամբ Հայոց եկեղեցու և Սփյուռքի ձեռնարկած միջոցառումները:

Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության բնագավառում մեծ է պատմական գիտությունների դոկտոր Վահան Բայրուդյանի վաստակը: 2013 թ. Կանադայում անցկերենով վերահրատարակվել է նրա «Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո» աշխատությունը¹: Հեղինակը ներկայացրել է նոր և նորագույն շրջանում Օսմանյան կայսրությունում, իսկ ապա Հանրապետական Թուրքիայում բնակվող քուրդ ժողովրդի քաղաքական և տնտեսական պատմության դրվագները, հայ-քրդական հարաբերությունների զարգացումները, վերլուծել դրանց վերելքներն ու վայրէջքները՝ անմիջականորեն անդրադառնալով Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրներին: Հայկական հարցը նա քննարկել է քրդական խնդրի հարթության վրա, փաստել, որ այսպես կոչված «քրդական գործոնը» բացասաբար է անդրադարձել Հայկական հարցի զարգացումների վրա՝ դառնալով նաև հայ ազատագրական շարժման ձախողման պատճառներից մեկը:

Վերջին տարիներին Արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակած տարաբնույթ ուսումնասիրություններն արժեքավոր են ոչ միայն գիտական, այլև քաղաքական նշանակության առումով, քանզի մեծապես նպաստում են Հայոց ցեղասպանության թուրքական ժխտողական քաղաքականության և դրան ձայնակցող քաղաքական ու գիտական ուժերի դեմ մղվող պայքարին և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին: Առավել ևս եթե նկատի ունենանք, որ Ն. Հովհաննիսյանի և Ռ. Սաֆրաստյանի գրքերը թարգմանվել են տարբեր լեզուներով²:

ՔՐԴՍՏԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

¹ Տե՛ս **Baibourtian V.**, The Kurds, The Armenian Question and The History of Armenian-Kurdish Relations, Ottawa, 2013.

² Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ն.**, Հայոց ցեղասպանությունը արաբական պատմագիտության քննական լույսի ներքո, Թեհրան, 2009 (պարսկերեն); *նույնի՝* The Armenian Genocide – The Most Genocidal Genocide. In Ten Languages of the World. In English, French, Russian, German, Turkish, Japanese, Hungarian, Armenian, Arabic, Persian, Yerevan, 2009; *նույնի՝* Genocidul Armean, Bucuresti, 2012; **Safrastyan R.**, Ottoman Empire: The Genesis of the Program of Genocide, Yerevan, 2010; *նույնի՝* Empire Ottoman : La genèse du programme de génocide (1876-1920), Erevan, 2012: